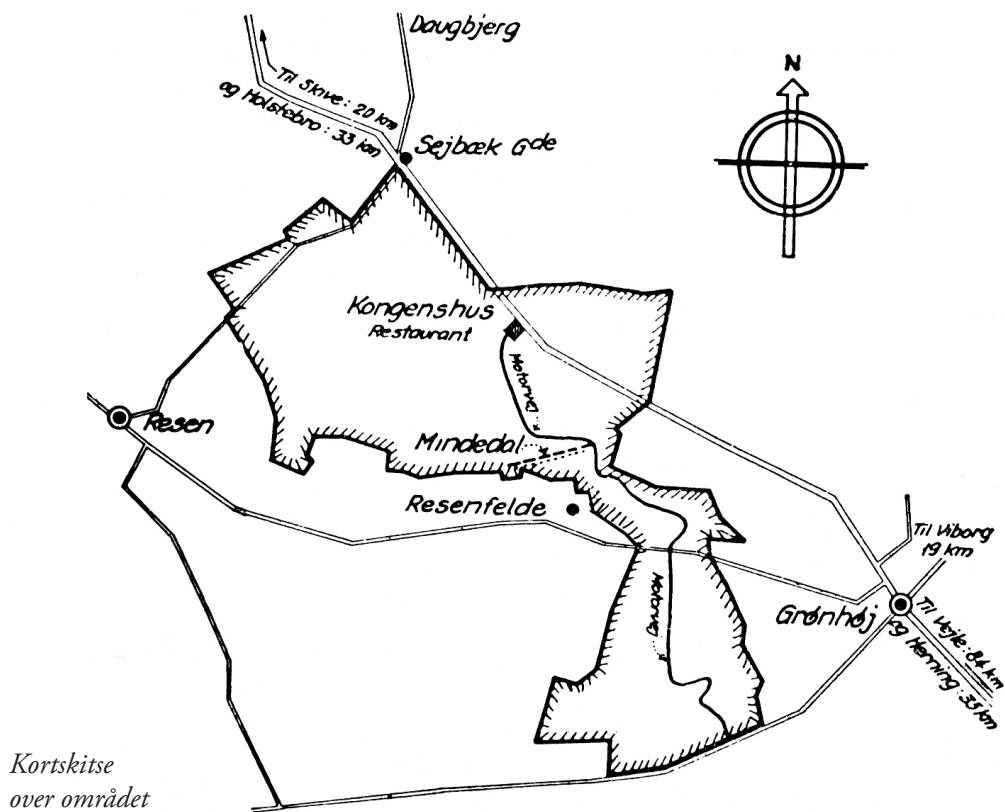

Kongenshus Mindepark

Indhold:
Heden
Opdyrkningen
Kongenshus
Mindeparken

Redigeret af Th. Th. Hove
Udgiver: Kongenshus Mindepark
Tryk: Hedeselskabet, 1991

Heden

Spørgsmålet om, hvorvidt heden gennem tiderne har bestået i sin nuværende form, eller den skal betragtes som et tidligere skovareal, der gennem menneskets ødelæggelser er forvandlet til hede, er ofte drøftet.

Ud fra betragtninger af vore gravhøjes anlæg på heden må denne have haft en ganske betydelig udstrækning allerede i oldtiden.

Gravhøjenes stortid falder i ældre bronzealder (ca. 1500-800 f.kr.), og arkæologiske undersøgelser af høje på heden har vist, at de er opbygget på gammel hedebund ved opstabling af lyngtørv med lyngen nedad. Efter højenes opførelse er hededannelsen fortsat ovenpå højenes overflade.

I vore skove opstår der en tilsvarende mordannelse med bly-sand og al under som på heden. Denne mordannelse er sjælden i egeskovene men ret almindelig i bøgeskovene på mager, åben og for vinden udsat bund, og der gives her lyngen god mulighed for fremgang.

I slutningen af bronzealderen begynder bøgen at gøre sig gældende, og i den første tid af jernalderen (ca. 400 f.kr.) tager den overhånd.

*Urørt hede
med kæmpehøje.*

Af gravfundenes trækulsrester kunne meget tyde på, at selv om højene var anlagt på hede, har skoven eller krattet ikke været langt borte.

Ved begyndelsen af historisk tid (år 1000) var store dele af Jylland endnu dækket af skove, og på de senere forladte områder boede der langt op i middelalderen mennesker, men heden var i stadig vækst.

Tiden omkring 1300 med dens mange krige og vel især pesten - den sorte død - er indledningen til de følgende århundreders ødelæggelser, hvor agrene sprang i lyng, og en almindelig affolkning fandt sted.

De opblussende pestepidemier 1602-03 og svenskekrigene i det 17. århundrede med den hæmningsløse rovhuget i skovene fik heden til at vokse i uhyggelig grad.

Op mod 1800 når hedearealet sin største udstrækning, og der angives da en samlet hedeplade på 16 mil i længden og 5-8 mil i bredden (600.000 ha).

Indsande ved Harrild.

Urfugl.

*Skæring af lyngtørv
til brændsel.*

Opdyrkingen

Fra gammel tid tilhørte heden kongen, men bønderne i dens nærhed drev deres får ind på lyngen om sommeren og hentede foder til dem om vinteren. Lyng og lyngtørv blev anvendt til tækning af husene og til brændsel, alt efter behovet.

Forgæves opmuntrede Frederik IV i 1723 til opdyrkning af hederne. Der blev fristet med skattelettelser og forskellige friheder, men kun en enkelt meldte sig.

Bedre gik det, da man i 1758 hentede henimod 1000 tyskere herop fra Rhinegnene for at sætte dem i gang på hederne, dels vest for Flensborg, dels ved det nuværende Grønhøj kun få kilometer fra Kongenshus, ved Haurdal og i Randbøldal. Tyskerne kom med koner og børn, redskaber og dyr og i forventning om at finde et land, hvor gode fremtidsmuligheder var forberedt dem, men i virkeligheden var intet forberedt.

Den første vinter måtte kolonisterne ved Grønhøj således bo i interimistiske jordhuler. Først året efter lykkedes det at få rejst egentlige boliger til dem, men der manglede også på anden måde betingelser for, at mennesker her kunne ernære sig ved jorddyrkning. Ingen veje, ingen adgang til mergel, intet læ. Derfor måtte også dette eksperiment mislykkes.

I løbet af de næste par år rejste flertallet hjem, dybt og forståeligt skuffet. Kun et par hundrede blev tilbage og fristede gennem næsten et århundrede en kummerlig tilværelse, indtil en nyere tids fremskridt kom dem til hjælp.

Lyngtørven tørres.

*Daniel Krath og kone
pløjer hede i Firhus 1911.*

Forsøget med kolonisterne kostede staten store pengesummer, og for hedeopdyrkningen fik det ikke mærkbar betydning. Kolonisterne blev dog banebrydende på et område, idet det var dem, der bragte kartoflerne med sig og gjorde den vigtige kulturplante kendt her i landet - deraf navnet "kartoffeltyskerne".

Grønhøjegnen blev trods alt præget af de indvandrede fremmede kolonister. De holdt sig for sig selv, havde egen kirke og talte tysk indbyrdes. I kirken prædiktes endnu i 1838 på tysk, og helt indtil 1872 blev der i sognets kirke (Frederiks) prædikeret på tysk hver anden søndag. De gamle tyske navne præger stadig egnen, og blandt egnens dygtige hededyrkere træffer man hyppigt på gamle tyske navne fra kolonisationstiden.

Landsbyen ved Grønhøj, der byggedes til de første kolonister, er forlængst forsvundet. Gårdene, i alt 16, var anlagt i to rækker hver på 8, med markerne delt i ensartede lodder ude i heden, men det blev for besværligt, og allerede fra 1768 begyndte man at flytte gårdene ud på de dyrkede lodder. Fire af dem blev flyttet til Firehuse, to til Tohuse, to til Sandkærsgaarde, fire til Benslehøj og fire til Resenfelde. Hver af udflyttergårdene fik tillagt ca. 300 tdr. land.

I dag kan man stadig finde enkelte af de gamle gårde, hvor et kronet bronzebeslag på en dør fortæller om, at det er Frederik den femte, der har bekostet opførelsen.

De første nogenlunde korrekte tal for udyrkede arealer, hede, lyngmose og klit i Jylland er fra omkring 1850, hvor den indtager ca. 1.100.000 ha eller 37,6% af Jyllands samlede areal.

I 1896 var hedearealerne mere end halveret, idet der nu var

485.000 ha tilbage.

Denne voldsomme nedgang i et forholdsvis begrænset tidsrum tillægges almindeligvis reaktionen efter tabet af Sønderjylland. Der gik en bølge af initiativ over Jylland, ja over hele landet.

Det danske Hedeselskabs og foreningen Hedebrugets kultiveringsarbejder kom til at stå som et eksempel, der var værd at efterfølge, og det blev gjort.

Til de fleste gårde i hedeegnene hørte store uopdyrkede arealer, der nu skulle under kultur enten ved plantning eller ved opdyrkning.

Nye ejendomme blev oprettet, som oftest til et familiemedlem, og omkring 1900 var opdykningsarbejdet stort set tilendebragt for de gode heders vedkommende.

Når hedeopdyrkningen i det 20. århundrede kom til at gå betydeligt langsommere end i tiden forud, skyldes det, at man ret naturligt var begyndt med de bedst egnede arealer.

Tilbage stod nu de steder, hvor jordens kvalitet, ejendomsforhold, afvandings- og vejproblemer gjorde det mere betænkeligt at gå i gang.

Med nutidens maskinteknik og kendskab til jordens rette behandling er hedeopdyrkning ikke længere noget problem, og langt flere hedestrækninger, end man tidligere kunne tænke sig at opdyrke, er nu lagt under plov.

Da Hedeselskabet i 1953 afsluttede sine systematiske hedeundersøgelser, var der 160.000 ha hede tilbage og heraf udgjorde lyngmosearealerne (højmoserne) 25.000 ha.

Den egentlige hede havde således en størrelse af 135.000 ha, men også efter 1953 fandt der en ret betydelig opdyrkning sted

*Gammel hedegård
fra 1860.*

bl.a. gennem Hedebruget, Jydsk Landvinding og Statens Jordlovs udvalg. I 1961 opgjorde man dette arbejde til 41.000 ha, og den tilbageværende hede kom derefter ned på 94.000 ha.

Også efter 1961 har der jævnligt fundet opdyrkning af hede sted, og ved at antage, at disse arbejder er sket med opdyrknings gennemsnitstempo i 50'erne, er al den gode hede nu forvandlet til agerjord. Tilbage ligger i dag ca. 67.000 ha, der ved undersøgelser er betegnet som simpel hede og hedekær.

Kongenshus

I hedesagens historie har Kongenshus hede og egnen omkring Kongenshus særlig interesse.

Oprindelig fandtes her den mange kvadratomile store alhede, der var kongelig vildtbane, uden at grænserne nogen sinde var endelig afsat. Først for godt 200 år siden nedsattes en kongelig kommission til at ordne dette forhold.

Herremændene på Hald, Herningholm og Krabbesholm havde interesser herude, og bønderne i Daugbjerg, Lysgaard og Karup forfægtede ligeledes ejendomsrettigheder.

En matrikulering blev imidlertid gennemført, så den var nogenlunde i orden 1750, samtidig med at man fra rentekammerets side var begyndt at interessere sig for problemerne omkring hederne.

Man drøftede hedeopdyrkning, og denne interesse førte til, at man i 1754 lod en officer, mecklenburgeren von Kahlen, tage fat på et opdyrkningsforsøg i forbindelse med et schäferi (fåreavl) på de arealer, hvor Mindeparken nu har hjemsted.

Kaptajn von Kahlen fik 200 rigsdaler om året i støtte fra kongen, heden frit overladt og hjælp til at bygge et hus, som af den grund fik navnet "Kongenshus". Det blev et ejendommeligt bygget hus med et højt, spidst tag, der synede langt ud over heden.

Mecklenburgeren gik til værket med en imponerende iver og interesse. Han fik en del landsmænd hentet op fra Mecklenburg, og ved deres hjælp opdyrket en del hedearealer og et fårestutteri oprettet, men forholdene og måske hans eget temperament var ham for meget imod.

De fremmede medhjælpere kunne ikke trives i den øde og

barske egn. I 1757 måtte han således have væbnet nattevagt for at hindre dem i at flygte, og kort tid efter måtte han lade dem drage afsted. Danske tjenestefolk kunne han heller ikke holde på, og til sidst gik han alene derude. I 1766 måtte han forlade stedet. Sine sidste år tilbragte han som kommandant på Fladstrand (Frederikshavn), hvor han døde i 1774.

Kaptajn von Kahlens navn som hede opdyrker er dog værd at huske. Han var den første på denne egn, der satte plov i heden.

En nabo til von Kahlen, "Bitte Jens", erhvervede arealerne på tvangsauktion, men måtte få år efter også give op, og ejeren af Krabbesholm overtog ejendommen. I næsten 100 år tjente heden væsentligt kun til at forsyne herregårdens kaminer med hedetørv og lyng.

I 1785 nævner et skøde fra Adam Frederik Greve Trampe til Hans Rasmussen, at "Kolonistedet på Alheden Kongenshus" hører til Krabbesholm bøndergods med Jens Sørensen Dahl som fæster med en årlig afgift på 10 rigsdaler.

Ved arv overtager i 1831 Hans Rasmussens svigersøn, proprietær Jens Dalsgaard, Krabbesholm med Kongenshus. I 1865 udstykket heden i matrikel numrene 1-7, og i et skøde i 1875 ansættes "Kongenshus" til 12.000 rigsdaler, men der er muligvis heri medregnet endnu en mindre ejendom.

Dette sidste skøde har i øvrigt hedemaleren Chr. Dalsgaard medunderkrevet som arving efter faderen, Jens Dalsgaard. I 1910 tilskødes "Kongenshus" en efterkommer, frk. Jensine Christiane Dalsgaard i Randers. Da var ruinerne af det første "Kongenshus" og også "Bitte Jens"s hus forsvundet i lyngen.

Fra 1910 havde der på Alheden været en vis interesse for at udnytte de betydelige mængder af rensdyrlav, der næsten overalt findes i hede bunden. Forfatteren Johs. Beck slog til lyd for et forsøg med indførsel af rener på den jyske hede, og en forening med dette formål blev stiftet, bl.a. med støtte fra Hedeselskabet og med Chr. Dalgas som stærkt interesseret. En del importerede rener syntes at trives forskellige steder.

I 1913 kom så en ny opgangsperiode for "Kongenshus". Den hamborgske rigmand Hans Dall, der var en god dansker, født i Ødis ved Kolding, og som havde tjent sine første penge

*Nyere hedeejendom
i Frederiks.*

ved at købe stude i Viborg og drive dem til Holsten, fik interesse for rensdyr spørgsmålet. Efter en del forhandlinger gav han Johs. Beck til opgave at sammenkøbe de nødvendige arealer omkring Kongenshus og hente nogle hundrede rener herved fra Lapmarken.

Det blev en stor historie, som kostede mange penge. Ca. 1300 hektar hede blev sammenkøbt, og det hele blev indhegnet med svært vildthejn. Alene hegnet nævnes at have kostet ca. 90.000 kr.

Den nuværende solide hovedbygning, tegnet af slotsarkitekt Thorvald Jørgensen, blev opført, vandtårn blev bygget, og udsigtstårne af træ rejstes rundt på arealerne, for at man kunne holde udkig med de store flokke af rener.

I en årrække rørte der sig nu et usædvanligt liv, som lokkede hundreder af turister til. Renerne og den skind klædte lappefamilie, der passede dem og boede i det medbragte telt, gav hele det fremmedartede sceneri et ejendommeligt præg.

Hans Dall færdedes så hyppigt som muligt i ”Renparken”, som det hele nu kaldtes, og overalt omfattedes den stoute mand med sympati, og hans storslåede hjælp over for nød og trang bevares endnu i erindringer hos mange af beboerne i omegnen.

Men også renparken var dømt til undergang. Renerne skuffede, en smitsom sygdom hærgede dem, krigsårene 1914-18 skabte vanskeligheder, og dyrene blev efterhånden eksporteret til det hungrende Tyskland. Hans Dall var ikke længere nogen rig mand, og i 1923 var det slut. Renparken var tømt for dyr, og samme år solgtes den for forholdsvis små penge til den københavnske kulgrosserer Charles H. Christensen.

Oprindelig omgikkes den nye ejer med store planer om fåreavl, kombineret med opdræt af islandske heste. Begge dele blev forsøgt, men med lidet held, og blev ret hurtigt opgivet. De opdyrkede arealer henlå fra nu af udyrket og sprang atter i lyng.

Mindeparken

Ved hedens kultivering er der løst en opgave, som både kulturelt og produktionsmæssigt er af overordentlig række vidde. Danmark er virkelig derved blevet større og rigere. Opgavens

Hedeplojning til plantning.

*Hedeopdyrkning
i nyere tid.*

løsning har ikke været let. Kampen mod lyngen, alen og vestenvinden har gennem slægtled været hård og stillet store krav til mod og udholdenhed, men den jyske hedebonde gav ikke op. Hans sejhed, flid og nøjsomhed overvandt vanskelig hederne.

Vi er nået så vidt, at udyrkede hedestrækninger ikke længere præger landskabet i Midt- og Vestjylland, hvor lyngklædte arealer endnu i århundredets' begyndelse var stærkt dominerende.

Det er mange landbohjem, og de nye skove og plantager, man næsten overalt har for øje, når man ad gode landeveje kører igennem det tidligere vejløse ørkenlandskab.

Den indsats, tusinder af kvinder og mænd gennem mere end et århundrede har øvet i stille, trofast gerning, må aldrig glemmes, og selv om det stolteste minde herom - de mange hjem, skovene og plantagerne - bliver stående op gennem tiderne, så ruller tidens hjul hastigt, og erindringen om hedebondens gerning og hedesagens pionerer vil blegne, hvis ikke der også på anden måde vidnes derom for de kommende slægter. Det er sådanne tanker, der har ført til oprettelse af Kongenshus Mindepark for Hedens Opdyrkere.

Spørgsmålet drøftedes første gang af mænd inden for Hedeselskabet og Hedebruget omkring 1930. Allerede på dette tidspunkt var de store sammen hængende hedearealer stærkt på

*Hovedbygningen
til Kongenshus i 1913.*

retur, og det var derfor på tide at forberede denne sag, idet der var enighed om, at et sådant minde måtte knyttes til fredning af et karakteristisk hedearreal af dimensioner, så det blev et virkeligt minde om heden med dens vidsyn og fred, dens flora og fauna og et udtryk for, hvorledes store dele af Jylland op rindelig har set ud, hvorledes grundlaget for hedebondens arbejde har været, og hvilket øde det var, der nu er for vundet til produktiv jord.

Den 16. december 1937 nedsatte Det danske Hedeselskab og selskabet Hedebruget en komite for at søge rejst midler til køb af passende arealer og oprettelse af en mindepark for hedens opdyrkere. Ved henvendelse til offentligheden og med støtte fra alle sider, bl.a. de forskellige landbrugsfaglige organisationer og Danmarks Naturfredningsforening, lykkedes det at samle ca. 100.000 kr. dels i kontanter, dels i tilsagn om senere bidrag.

I 1940 døde ejeren af Kongenshus, der havde et tilliggende på 1200 ha, og dette areal kunne købes for 100 kr. pr. td. ld. eller godt og vel 200.000 kr.

Da staten tilbød et bidrag en gang for alle på 150.000 kr., mod at 700 ha blev fredet, var sagen afgjort, og den 12. september 1942 oprettedes den selvejende institution "Kongenshus, Mindepark for Hedens Opdyrkere" med en bestyrelse bestående af to repræsentanter for Det danske Hedeselskab, to for selskabet Hedebruget og en for Statsministeriet.

Arbejdet med udformningen af Mindeparken kunne begynde. Planerne blev sinket af besættelsestiden, og først efter 5. maj

Kongenshus som renpark.

1945 kunne der rigtig tages fat på opgaven. Ved en folkefest den 10. juni 1953 blev Mindeparken indviet i overværelse af kongeparret.

Inden for Mindeparkens område er fredet alle de smukke slugter og største delen af de nordlige og vestlige hedearealer. Man kan her på de store flader og i de ejendommelige dalslugter endnu opleve St. Steensen Blichers naturbeskrivelser af heden, som fordom præge de store dele af det jydsk landskab.

På et areal beliggende syd for Grønhøj-Resen-vejen er der anlagt en nåletræ-plantage. Til etablering af brede lækapper og stabiliseringsbælter i plantagen er anvendt lærk som ammetræer. Hovedparten af plantagearealet har for en del år siden været genstand for nogen kultivering.

Fra hovedlandevejen, der fører igennem den nordlige del af Kongenshus området langs med „Lille Kongenshus” og Hjortedalen, er der med indkørsel ved Kongenshus-bygningen mod syd og sydøst over hedebladen og gennem slugterne ved Resen Bæk forbi den nyanlagte plantage og videre gennem Rabesdal til kommunevejen Grønhøj-Høgild anlagt ca. 10 km vej, således at man nu kan køre i bil gennem store dele af Kongenshus-arealerne.

Et par kilometer syd for Kongenshus-bygningen er der rejst en stråttækt kiosk, hvor der løses billetter og forhandles brochurer og forfriskninger. Her findes parkeringsplads og toiletter. Fra kiosken fører en sti gennem en kilometerlang slugt ned mod Resen Bæk. I denne slugts sydside er anbragt en sten for hvert af

*Lappefamilien
der passede renerne.*

de nørrejydske hedeherreder og en fællessten for samtlige hedeherreder i Sønderjylland.

På disse herredssten er foruden herredets navn indhugget herredsvåben, og i to cirkler, hvert inddelt i tre felter, illustreres i den ene cirkel størrelsen af det areal inden for herredet, der i 1850 henlå henholdsvis udyrket, som ager og eng eller i skov og plantage. I den anden cirkel gives tilsvarende oplysninger for 1950, altså et århundrede senere. På herredsstenene er tillige indhugget et vers, en sentens eller en tegning, karakteristisk for herredet.

Ved foden af disse herredssten er anbragt sognesten, hvori foruden sognets navn er hugget navne på kvinder og mænd, der i det pågældende sogn repræsenterer en bondestand, som har udført en pionergerning i hedesagens tjeneste.

Om alle hedeopdyrkere, hvis navn er indhugget i mindeparkens sognesten, foreligger der indstilling og oplysninger om hver enkelt persons livsgerning. Disse oplysninger er nu samlet i Mindeparkens arkiv.

De fleste af disse indberetninger er skildringer så værdifulde, at de burde offentliggøres i deres helhed, men det ville i den ved indvielsen i 1953 udgivne bog helt have sprængt rammerne. I det udgivne 450 sider, rigt illustrerede smukke værk, ”Hedens Opdyrkning i Danmark”, er medtaget alle de indtil da hædredes navne, men i forbindelse hermed kun en del kortfattede beskrivelser, ikke for at fremdrage disse enkelte personer, men for at give nogle indtryk af den pionergerning, der er øvet.

Mindedalen.

Stien gennem slugten med herredssten og sognesten fører ned til en mødeplads omgivet af en stensætning med mindsten for mænd, hvis gerning rakte ud over sogne- og herredsgrænser, eller som uden at være egentlige hedeopdyrkere eller plantningsmænd har været hedesagens trofaste tjenere.

Den fra tiden med renparken i 1913 opførte bygning er restaureret og indrettet til hotel og restauration. I 1957-58 blev hotellet tilbygget en sal, hvor en samling billeder af de i mindedalen hædrede mænd, deres hjem og virke blev udstillet.

I 1973 fik Mindeparken opfyldt et længe næret ønske, nemlig indretning af en særskilt museumsbygning. Ved hjælp af midler fra "Fonden til Fædrelandets Vel" og Tuborgfondet opførtes i tilknytning til den eksisterende sal en bygning, der rummer billedmateriale og vedrørende de hædrede hedeopdyrkere.

Som en introduktion til et besøg i Mindeparken har Zoologisk Museum og Botanisk Museum i København samt Naturhistorisk Museum i Århus opstillet præparater til illustration af hedens fauna og flora. Fra Viborg Stiftsmuseum er udlånt en samling husholdningsgenstande, der har været anvendt i hedeegnen.

Til fremskaffelse af montre har Sparekassen SDS i Viborg ydet støtte.

I Mindedalen er nu placeret omkring 1300 navne på hedeopdyrkere, hvis indsats er fundet berettiget til at blive husket, og kun rent undtagelsesvis vil ganske få, der måske er blevet glemt, endnu kunne medtages.

Det store hedeareal under Kongenshus passer ikke sig selv. Vil man bevare den oprindelige lyngvegetation, er det nødvendigt med passende mellemrum at afbrænde arealerne eller at afslå lyngen, i modsat fald vil heden gro til med bjergfyrrer og bævreasp.

Mindeparken er en selvejende institution, der ikke modtager faste offentlige tilskud, og man har derfor været taknemlig for en økonomisk støtte modtaget lejlighedsvis fra fonde, institutter og private.

Også i fremtiden vil der være brug for en hjælpende hånd til at bevare et stykke enestående jysk natur.

